

Олійник О.С.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ ПЕРЕДУМОВ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА СХІДНИХ І ЗАХІДНИХ КРАЇН

Стаття присвячена вивченню історичних і культурних передумов зародження, становлення й розвитку принципів права в різних частинах світу. Виникнення останніх зумовлено потребами суспільного розвитку, в них відображаються закономірності суспільного життя. На думку авторки, головними джерелами принципів є культура, політика, економіка, мораль, ідеологія, суспільне життя з визначеними пріоритетами. Вагоме значення має й географічне розташування країни. Однак у дослідженні наголос зроблено саме на історичні та культурні аспекти досліджуваних правових явищ. Усі перераховані фактори по-різному впливають на процес становлення принципів права, але так чи інакше вносять у нього свої корективи. Моральними орієнтирами у створенні принципів права є самі моральні норми, орієнтовані на такі категорії, як добро, честь, совість, гідність, справедливість тощо, які, у свою чергу, є критеріями оцінювання поведінки людей у всіх сферах їхньої діяльності. Усі ці орієнтири більшою мірою залежать від низки факторів, як об'єктивних, так і суб'єктивних. Так, уявлення про згадані вище категорії в різних народів схоже, водночас акценти розставлені по-різному. Не останнє місце у формуванні системи цінностей і правової системи як такої посідає й географічне розташування тієї чи іншої країни та здатність її населення до сприйняття досвіду своїх сусідів, а також намагання (спроби) водночас не втратити власну самобутність під час процесів інтеграції. Авторка наголошує, що в процесі такого розвитку правової системи можуть зароджуватися нові юридичні (правові) принципи, які скасовуватимуть дію застарілих, уже не актуальних принципів. Для досягнення цілей дослідження аналізуються історичні та культурні передумови появи принципів, їх становлення й розвиток, а також, відповідно, і норми, які стали результатом такого розвитку.

Ключові слова: принципи права, історичні та культурні передумови, міфологічно-релігійні вчення, теологічні системи, кримінальний закон.

Постановка проблеми. Вивчення історичного досвіду щодо прояву та втілення принципів кримінального права, безперечно, має вагоме значення. У процесі історичного розвитку правової системи з'являються певні закономірності, які з часом можна назвати принципами. На наш погляд, як ми й раніше зазначали в дослідженнях, такі пошуки щодо виникнення, існування та розвитку правової системи загалом та основоположних начал кримінального права зокрема відіграють важливу роль й у визначенні напрямів розвитку в тому числі й сучасного законодавства про кримінальну відповідальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням вивчення природи окремих принципів кримінального права присвячували роботи такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як П.С. Берзін, В.О. Гацелюк, І.М. Гнатів, О.П. Горох, О.О. Дудоров, Ю.Л. Дятлова, М.А. Залигіна, С.Г. Келіна,

В.Н. Кудрявцев, М.А. Малигіна, М.В. Мазур, В.В. Мальцев, В.О. Навроцький, А.Е. Скакун, Л.Ю. Тимофеева, В.І. Тютюгін, В.Д. Філімонов, Д.Ю. Фісенко, Є.Є. Чередніченко, К.В. Шундіков і багато інших.

Згадані науковці вивчали природу й основні ознаки загальноправових принципів кримінального права. Історичний аспект виникнення і становлення принципів кримінального права залежно від чинних у суспільстві культурних цінностей указаними авторами не вивчався.

Так, П.С. Берзін у роботах здійснював систематизацію принципів і надав їм стислу характеристику, а також торкався окремих питань історії виникнення і становлення основоположних начал у різні історичні періоди. О.О. Дудоров та М.В. Мазур здійснювали порівняльну характеристику окремих злочинів і вивчали їх природу. Д.Ю. Фісенко досліджувала спеціальні

принципи кримінального права та надавала їм характеристику.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження історичних і культурних передумов, які дали поштовх для появи, становлення й подальшого розвитку принципів права загалом і кримінального права зокрема, виокремлення їх ознак і з'ясування їх характеристики та способів закріплення в джерелах того часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цивілізації Стародавнього Світу засновувалися на рабовласницькій соціально-економічній системі, за якої суспільство поділяється на три основні класи: рабів, дрібних вільних виробників і панівний клас, до складу якого входили землевласницька, придворна й чиновницька аристократія, командний склад армії, жрецтво й заможна верхівка землеробських общин. Необхідність об'єднання та координації зусиль численних громад зумовила зростання ролі державної влади, створення специфічної форми такої влади – обмеженої монархії, яку часто називають «східною деспотією». Цар був не тільки носієм усієї повноти влади (законодавчої, виконавчої, судової), а й визнавався надлюдиною, ставлеником богів, їхнім нащадком або й навіть одним із богів.

Народи Стародавнього Світу створили виключно багату культуру, яка чинила величезний вплив на розвиток світової культури. Саме вони розробили перші міфологічно-релігійні вчення й теологічні системи, які спонукали виникнення давньоіндійської, давньокитайської та давньогрецької філософії й монотеїстичних концепцій Старого і Нового Заповіту. Саме тут створені ієрогліфіка та клинопис, які розвинулися в алфавітні системи писемності, запозичені греками, римлянами й багатьма іншими народами світу. У свою чергу, згадані вище фактори не могли не вплинути й на формування самої правової системи, у тому числі на становлення й розвиток принципів права. Поява, існування, становлення й розвиток таких явищ, як культура, писемність, наука, правова держава тощо, дійсно тісно пов'язані один із одним, є передумовою розвитку одне для одного.

У дослідженні ми торкнемося лише певних аспектів саме права, бо порушена нами тема дуже об'ємна й потребує окремого ґрунтовного дослідження. Так, кримінальне право Стародавнього Риму передбачало такі види злочинів:

1) злочини проти всього співтовариства (змова з метою зміни форми державного ладу, військова зрада, дезертирство, посягання на магістратські

та жрецькі обов'язки і їх виконання, замах на посадову особу тощо);

2) злочини проти релігії християнської епохи (посягання на порядок, установлений для державної церкви, і на відправлення церковних служб; посягання на недоторканність храмів тощо);

3) зловживання владою стосовно громадян (насильство посадової особи щодо власне особи чи майна громадянина, не зумовлене виконанням службових обов'язків);

4) убивство (до караних убивств не належали вбивство раба чи дитини, здійснене в разі потреби, на війні; учинене поза римською територією; убивство перебіжчика, засудженого до смерті; убивство порушника святості шлюбу батьком потерпілого. Решта видів убивств розглядалися як тяжкі злочини та каралися);

5) статеві злочини (двоєженство, викрадення жінок, звидництво, мужолозтво тощо);

6) злочини проти власності (крадіжка);

7) підробка та брехня з правовими наслідками (підробка заповіту, мір і ваг тощо);

8) здирицтво (хабарництво чиновників, вимагання під час здійснення посадових обов'язків);

9) посягання на недоторканність особи (каралася будь-яка спроба);

10) передвиборча корупція (підкуп виборців);

11) пошкодження майна (окрім майна приватних осіб, злочином було посягання на цілість суспільних будинків, будівель, храмів, гробниць тощо);

12) злочини проти господарського порядку (зловживання економічною монополією: необґрунтоване підвищення цін, відмова в продажу товару якійсь особі не з причини ціни; корисливе використання торгової свободи (спекуляція)).

Основні види покарань:

– смертна кара (відтинання голови, розп'яття на хресті, спалення, замурування в стіні, примус випити отруту тощо);

– примусові роботи (два основні види – роботи на рудниках і використання в школі гладіаторів);

– позбавлення цивільного статусу (могло бути максимальним – повним та остаточним (вигнання з общини назавжди, продаж у рабство за римську територію) та частковим);

– ув'язнення (тільки стосовно рабів за незначні злочини);

– тілесні покарання (членоушкоджувальні та болючі);

– штрафи (за дрібні злочини і стягувалися грішми чи худобою).

Водночас Західний світ не стільки відрізняється від Сходу у своїй полярності з ним, скільки несе її в самому собі, своїй самосвідомості. Радикальність, яку привніс у світ Захід у тисячолітньому розвитку, розуміється й конкретизується, якщо згадати, що наука й техніка виникли на Заході вже після того, як останні досягли певного рівня на Сході.

Окрім того, як зазначається в сучасній науковій літературі, такі фундаментальні положення, які стосується рівності прав і свобод людини, наприклад, насправді своїм корінням походять саме зі східних країн, хоча сьогодні на такому стані справ концентрують свою увагу саме представники західних країн.

Право Стародавнього Китаю, у свою чергу, відрізняється від європейських і багатьох східних правових систем декількома важливими ознаками. Право тут не є освяченим божественним авторитетом. «Винахід» права приписувався «варварам», оскільки останні, на думку китайців, не мали моральних регуляторів поведінки й тому вимушені були вдаватися до зовнішньої примусової сили закону. (За легендою право – «фа» – винайшов варварський народ міао у XXIII столітті до н. е. «Небо» потім винищило цей народ).

У побуті китайців звернення до права вважалося ганебним. Мешканцю общини варто було дотримуватися ритуалів, свого роду дхармів, що відповідали його соціальному статусу в суспільстві. Кодифікованого цивільного права Китай узагалі до XX століття не мав, оскільки господарські відносини регулювалися переважно адміністративним шляхом. Що стосується кримінального права, то, як уважалося, у «кращі часи» в ньому не було потреби, оскільки люди керувалися виключно нормами моралі. Лише внаслідок «псування звичаїв» довелося звернутися до «варварського» регулювання суспільних відносин за допомогою норм права. Китаю споконвічно чуже європейське розуміння рівності людей у праві. Кримінальне право Китаю є глибоко становим і найретельнішим чином ранжируваним. Але в цій нерівності парадоксальним чином виражається уявлення китайських законодавців про моральну справедливість права: застосовувати однакові покарання до різних за моральними достоїнствами осіб несправедливо й, навпаки, застосовувати різні покарання, що є адекватними стосовно морально нерівноцінних людей, справедливо. Рівність, за уявленням китайських правників, полягає у відповідності міри впливу моральному рівню особи. Оскільки «кількість моралі» в людині є тотожною її соціальному рангу, службовому становищу

і ступеню спорідненості з носіями більш високого соціального рангу, то й застосування норм права має відповідати ранговому становищу особи. Цей принцип пронизує весь кодекс.

Конфуціанізації китайського права сприяла діяльність філософа та політика епохи Хань Дун Чжун-гу (179–104 роки до н. е.), якого прозвали «Конфуцієм епохи Хань». Він учив, що добре в людині має виявлятися та затверджуватися вихованням, а зле – придушуватися покаранням. Конфуціанізація права, що розпочалася в період Хань, тривала декілька століть і завершилася в період Тан. Кодексу «Тан люй шу і» притаманна етична зорієнтованість, у ньому частими є пояснення й виправдовування норм традиційного приписання моралі та відсилання до пам'яток давнини.

Тяжкість злочинів у «Тан люй шу і» вимірюється ступенем порушення морального обов'язку. Найтяжчі з них поєднуються в «Десять зол» (Цзюань 1, ст. 6). У кодексі вони характеризуються як «граничне зло». До їх числа належать «Намір Повстання проти», «Намір Великої норовистості», «Намір зради». Ці три види злочинів так чи інакше спрямовано проти держави та влади імператора. Далі йдуть «Злісна норовистість» (нанесення побоїв, намір убити або вбивство найближчих родичів), «Збочення» (вбивство трьох людей в одній родині, розчленовування, виготовлення отрут, ворожіння), «Велика нешанобливість» (розкрадання ритуальних приладів, предметів імператорського вжитку, нешанобливі висловлювання «про Того, хто в паланкіні», узагалі «поведінка, що не відповідає моральним підвалинам Лі підданого»), «Синовня нешанобливість» (донос на діда, бабу, батька, мати, їх погане забезпечення, порушення строків жалоби й под.), «Ворожнеча» (намір убивства або продажу далеких родичів, нанесення побоїв чоловікові, донос на родичів), «Порушення обов'язку» (убивство голови закладу, свого начальника округу, повіту, свого наставника, невиявлення скорботи про смерть чоловіка, нове заміжжя до закінчення жалоби), «Внутрішній Хаос» (залучення до розпусних стосунків родичів, наложниці батька або діда). Велику кількість статей кодексу (33) присвячено злочинам проти порядку управління (особливо це стосується охорони імператорських палацових комплексів, несення караульної служби, охорони кордонів), специфічним злочинам чиновників (хабарництво, привласнення майна з використанням службового становища тощо). Посадові злочини поділялися на «приватні», тобто особисто корисливі, та «суспільні», що не мали корисливого характеру. Кодекс розрізняє злочини умисні сплановані (учинені за заздалегідь

розробленим планом), умисні несплановані (прямий намір, але без заздалегідь підготовленого плану), неумисні дії («коли очима та вухами не зумів помітити, а в думках і побоюваннях не зміг передбачити»), помилкові дії. Кодекс передбачає п'ять видів покарань: 1) покарання легкими ціпками; 2) покарання важкими ціпками; 3) заслання; 4) каторжні роботи; 5) смертну кару через удавлення або відсікання голови. Кодекс не містить тілесних покарань і кваліфікованих видів смертної кари. Покарання – від легких ціпків до смертної кари – могли замінюватися штрафами від 1 до 120 цзинів міді (один цзинь – 569,82 г) або компенсуватися пониженням у посаді. Однак такі зміни не допускалися стосовно злочинів, що входять до «Десяти зол» [1].

Що стосується покарань, то останні встановлювалися в санкціях, які являли собою усереднений стандарт і були орієнтовані на вільних простолюдинів. Для знатних та особисто залежних покарання могло або пом'якшуватися, або ставати жорсткішим. У кожному окремому випадку злочин розцінювався ситуативно, а міра покарання мала точно відповідати ступеню знатності, рангу, обійманій посаді, родинному стану й багатьом іншим обставинам. Мета покарання полягала у відновленні порушеної злочином гармонії шляхом адекватної компенсації. Покарання мало бути рівним за силою злочину.

Карне право Стародавнього Єгипту, що зароджувалося, знало такі види злочинів:

- 1) державні – зрада, змова, заколот, розголошення державної таємниці;
- 2) релігійні – убивство священних тварин, чаклунство;
- 3) проти особи – убивство, відступлення від правил лікування в разі смерті хворого;
- 4) проти власності – крадіжка, обмірювання, обважування;
- 5) злочини проти честі й гідності – перелюб, зґвалтування. Основною метою покарання було залякування.

Вид покарання залежав від становища злочинця й тяжкості злочину. Учасники повстання підлягали поголовному знищенню. За вчинення інших тяжких злочинів могли заслати на рудники. Жорстокі страти передбачалися стосовно грабіжників царських гробниць. За розкрадання храмового майна стягувався штраф у 100-кратному розмірі. Звичайна крадіжка потребувала компенсації у дво- або трикратному розмірі. Потерпілий міг звернутися в місті до ватажка злодійської касты. За повернення речі власник сплачував викрадачу четверту частину її вартості. Підроблення документів каралося відсіканням руки [2].

Позбавлення честі вважалося одним із тяжких і ганебних покарань. Воно застосовувалося за дезертирство з армії, непокору начальнику. Карне покарання загрожувало тому, хто давав у заставу мумію свого предка.

Є підстави вважати, що вже в давнину існував звід правових приписів. На одному зображенні видно, що в руках вельможі сувій, можливо, законник. Винні в крадіжці майна фараона, крім штрафу, підлягали тілесному покаранню (200 ударів палками та п'ять ран). Рамзес I видав наказ про покарання хабарників, їх засилали на каторгу, перед тим відрізали ніс. Діти таких хабарників позбавлялися привілеїв, зводилися до становища ремісників: «І твій син не буде на твоєму місці».

Висновки. Отже, культура, моральні цінності, правова система тощо кожної країни з першого погляду відрізняються одна від одної. Насправді це не так. Просто акценти проставлені по-різному. Серед факторів, які сприяють процесу становлення правової системи та її принципів, необхідно вказати географічне розташування країни, менталітет її населення, налаштування правлячої верхівки та її мобільність у вирішенні нагальних проблем суспільства, а також сприйняття такою верхівкою цих проблем тощо. Водночас, незважаючи на всі перераховані вище фактори, існують і спільні для всіх культур і правових систем риси, а саме: прагнення кожної спільноти (у межах групи чи цілої країни) віднайти такі правила поведінки, які б більшою мірою відповідали об'єктивній дійсності й потребам суспільства (або певній його групі); відбувається постійне становлення й розвиток культури, держави та правової системи залежно від зовнішніх чи внутрішніх факторів; таке становлення чи розвиток можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки, які, у свою чергу, можуть посприяти як розвиткові згаданих систем, так і їх деградації.

Також аналіз численних нормативно-правових актів показав, що в окремі історичні періоди мало місце зрощення релігії з державним апаратом і судовою системою, що відображалося в нормах кримінально-правового характеру. Тобто тогочасні правителі нерідко не лише очолювали державу, військо, а й чинили правосуддя.

Отже, ретельне вивчення історії та культури різних народів, країн, їхніх правових систем, принципів таких систем позитивно впливатиме на розвиток суспільних відносин у заданому напрямі. Це має стати першочерговим завданням для законодавця, до повноважень якого насамперед і входять обов'язки з формування правової системи будь-якої держави.

Список літератури:

1. Право Стародавнього Китаю. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKewjqt4aa6bTmAhWaAxAIHVbyD9sQFjAAegQIBBAB&url=https%3A%2F%2Fpidruchniki.com%2F1857122744426%2Fpravo%2Fpravo_starodavnogo_kitayu&usg=AOvVaw1SoWP_hczgIxiZUW4VOo2M.
2. Маймескулов Л. Історія держави і права зарубіжних країн. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKewjqt4aa6bTmAhWaAxAIHVbyD9sQFjABegQIAxAB&url=https%3A%2F%2Fweststudents.com.ua%2Fglavy%2F60531-4-pravo-starodavnogo-kitayu.html&usg=AOvVaw1-x90I1WNDjkteNRKSM5H6>.

Oliinyk O.S. COMPARATIVE-LEGAL RESEARCH OF THE HISTORICAL AND CULTURAL BACKGROUND OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE CRIMINAL LAW PRINCIPLES AND THE WESTERN COUNTRIES

The article is devoted to the study of historical and cultural prerequisites for the origin, formation and development of the principles of law in different parts of the world. The emergence of the latter due to the needs of social development, they are reflected in the patterns of social life. According to the author, the main sources of principles are: culture, politics, economics, morality, ideology, social life with certain priorities. Of great importance is the geographical location of the country. However, in this study the emphasis is placed on the historical and cultural aspects of the legal phenomena under study. All of these factors differently affect the process of formation of principles of law, but in one way or another make their adjustments. The moral standards in the creation of the principles of law are the moral norms, oriented to such categories as goodness, honor, conscience, dignity, justice, etc., which in turn serve as criteria for evaluating the behavior of people in all spheres of their activity. All these benchmarks are more dependent on a number of factors, both objective and subjective. Yes, the idea of the aforementioned categories in different peoples seems similar, while the accents are different. Last but not least in the formation of the system of values and the legal system as such is the geographical location of a country and the ability of its population to perceive the experience of its neighbors, as well as an effort (attempt) at the same time not to lose its own identity during integration processes. The author emphasizes that in the process of such development of the legal system, new legal (legal) principles may emerge, which will abolish the obsolete, no longer relevant principles. In order to achieve the goals of the study, the author analyzes the historical and cultural preconditions for the emergence of principles, their formation and development, and, accordingly, the norms that resulted from such development.

Key words: principles of law, historical and cultural background, mythological and religious teachings, theological systems, criminal law.